

4. Kísérletet tehattunk a versek eredetének, illetve Janus és Aeneas Sylvius emberi viszonyának tisztázására.

5. Az összes eddig ismert Janus-kiadásoknál egy legalább 14, illetve a vonatkozó szövegeket illetően egy több mint 300 évvel korábbi kiadás nyomára akadtunk.

6. Végső konkluzió, hogy nem reménytelen sem további Janus-kéziratok, sem további Janus-kiadások után kutatni.

Csapodiné Gárdonyi Klára

Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása

Takáts Sándor 1891-ben megjelent monográfiája¹ óta több szempontból gazdagodott az a kép, amelyet Benyák Bernát piarista szerzetesnek, XVIII. századi magyar nyelvű irodalmunk egyik lelkes úttörőjének franciás műveltségéről alkothatunk. Bácskainé P. Zsuzsa 1939-ben kiadott értekezése² érdekes elemzést adott Bruveys apát *Diversités morales...* című könyvének Benyák által készített fordításáról, az addigi tanulmányoknál pontosabban határozta meg a piarista szerző *Joas* című iskoladrámájának Racine *Athalie*-jához fűződő kapcsolatait, s – ami a legfontosabb – kimutatta, hogy Benyáknak a janzenizmusról szóló kiadatlan (s korábban eredetinek vélt) írása nem más, mint Voltaire *Siècle de Louis XIV.* című munkájából az egyik fejezetnek csaknem szó szerinti átültetése.

Úgy látszik azonban, hogy a piarista rend budapesti levéltárában őrzött kéziratos hagyaték még további meglepetéseket tartogat. Bácskainé P. Zsuzsa például nem említi meg, hogy a janzenizmusról szóló, Voltaire-től fordított szöveg nem tölti ki teljesen a levéltár „Manuscripta Nostrorum” c. fasciculusának 35. számú kézirátát, s a 10. – számozatlan – levél B oldalának aljától az utolsó (12.) levélig bezárólag, ugyanattól a kéztől egy másik, az előbbinél természetesen jóval rövidebb írás olvasható *Az Himlőrül, 's annak által Plántáltatásáról*. Ez a kisebb terjedelmű, eddig észrevétlenül maradt munka szintén Voltaire-fordítás: a *Lettres philosophiques* XI. fejezetéé, amelynek eredeti címe: *Sur l'insertion de la petite vérole*. Mivel az egész kézirat első lapján az 1769-es dátum és az „M. Karolini” helymegjelölés szerepel, mindkét Voltaire-tolmácsolás Benyák nagykárolyi tartózkodása idején keletkezhetett.

A Károlyiak városában töltött két esztendő igen jelentős a fiatal szerzetes fejlődése szempontjából. Az őt ekkor ért hatások egyben érthetővé teszik, miért ébredt benne érdeklődés a *Filozófiai levelek* iránt.

Nagykárolyban Benyák nem tanárként működött, hanem a rendje által előírt filozófiai és matematikai tanfolyamot végezte el. Tanára, Keszthelyi László jól beszélt a francia nyelvet, s lelkes propagálója volt Newton tudományos eredményeinek.³ A tanfolyamot lezáró nyilvános vita alkalomával a hallgatók közül Benyák mondott beszédet, s ennek második részében ő is magasztaló szavakkal emlékezett meg Newton-ról.⁴ Nos, ez utóbbinak franciaországi népszerűsítése mindenekelőtt Voltaire nevéhez fűződik, s a francia szerző éppen az 1734-ben kiadott *Filozófiai levelek*ben ébresztette rá honfitársait az angol fizikus fölényére Descartes és Malebranche felfogásával szemben.⁵ Emlelt beszédében Benyák – nyilván tanárának helyeslése mellett – ugyanezt a gondolatot fejtegette.

Voltaire művei egyébként sem voltak ismeretlenek Nagykárolyban. A piarista intézetet pártoló Károlyi Antal gróf csak később, az 1780-as években fordult szembe a ferney-i filozófussal, korábban viszont buzgó olvasója volt, s mint nemrég kimutattuk, 1755 táján még rajongó hangú, francia nyelvű verses episztoliát írt hozzá.⁶ Ennek az episztolának 39. jegyzetében ő is kiemelte Newton rendszerének

¹ TAKÁTS Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp. 1891.

² BÁCSKAINÉ P. Zsuzsa: Benyák Bernát és a francia irodalom. Szeged 1939.

³ TAKÁTS: i. m. 83–84.

⁴ TAKÁTS: i. m. 87.

⁵ Ld. a *Lettres philosophiques* 14., 15., 16. és 17. fejezetét.

⁶ A Károlyi család és a korai felvilágosodás (Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdetéhez). ItK 1977. 197–203.

előnyét Descartes-éhoz képest, s örömmel állapította meg, hogy a bécsi egyetemen már az újabb szemléletet oktatják. Keszthelyi Lászlónak a Voltaire-éhez hasonló newtoniánus felfogásával tehát Károlyi Antal is egyetérthetett.

A *Filozófiai levelekből* Benyák mégsem az angol fizikusról szóló részeket fordította le. Talán azért, mert Keszthelyi előadásai amúgy is tartalmazták azoknak legfontosabb elemeit. A franciás műveltségű magyar értelmiségieket viszont ebben az időben egy másik természettudományos probléma is igen foglalkoztatta, s ez a (Voltaire által ugyancsak a *Filozófiai levelek*ben propagált) himlőoltás volt. F. Csanak Dóra tanulmányából ismeretes, milyen heves vita folyt még 1760 táján is a himlőoltás körül Párizsban, s hogy ebbe a vitába az ifjú Teleki József is bekapcsolódott.⁷ A téma Nagykárolyban sem volt ismeretlen. Éppen Benyák ott-tartózkodása idején bízta meg Károlyi Antal gróf a megyei orvost, Marikowzki Márton, hogy fordítsa le a svájci Tissot doktornak *Avis au peuple sur sa santé*⁸ című közegészségügyi munkáját, amelyben az 1767-es kiadás óta már szerepelt egy aktuális függelék a himlőoltásról. Tissot egyébként korábban külön könyvet is adott ki az új orvosi eljárás védelmében,⁹ s bár nem tudjuk, vajon ez eljutott-e Nagykárolyba, az mindenesetre biztos, hogy a Marikowzkira bízott *Avis au peuple*... tartalmát Károlyi ismerte és elfogadta. Amikor tehát Benyák Bernát a *Sur l'insertion de la petite vérole* című Voltaire-fejezet átültetésébe fogott, olyan kérdéshez nyúlt, amelyik rajta kívül másokat is érdekelt a város művelt köreiből, s talán beszélgetéseik egyik témájául szolgálhatott.

Benyák szövege csak egy helyen tér el jelentősen a *Filozófiai levelek*nek ma közkézen forgó, René Pomeau-féle kiadásától:¹⁰ két bekezdéssel hosszabb nála. Ennek az az oka, hogy Voltaire könyvét a XVIII. században igen sokszor kinyomtatták, s Pomeau az 1734-es, eredeti megfogalmazást veszi alapul, a magyar kéziratban olvasható két utolsó bekezdés azonban csak az 1756-os, *Collection complète des oeuvres de M. de Voltaire* című, 17 kötetes gyűjteményben tűnik föl először.¹¹ Nagykárolyban tehát a francia író művének 1756-os vagy annál későbbi kiadása volt meg, ami egybevág azzal, hogy ismereteink szerint Voltaire-t körülbelül az 1750-es évek folyamán kezdték rendszeresen olvasni hazánkban.

A magyar fordítás nagyjából követni tudja az eredeti munkát, mint ahogy azt az első sorok is bizonyítják:¹²

VOLTAIRE

On dit doucement dans l'Europe chrétienne que les Anglais sont des fous & des enragés, des fous, parce qu'ils donnent la petite vérole à leurs enfans pour les empêcher de l'avoir, des enragés parce qu'ils communiquent de gaieté de coeur à ces enfans une maladie certaine & affreuse dans la vue de prévenir un mal incertain [. . .]

BENYÁK

Mint egy köz mondás már a' Keresztény AEUropában, hogy az Anglusok mind bolondok, mind dühös meg vesettek. Bolondok azért, mert az himlőt másrol kised gyermetskéjekben által ültetik, hogy a' rajtok való többszöri ki ütésnek eleit vegyék. Dühössek azért, mert mint egy örömmel közölnek magzatjokkal bizonyos nyavalyát, hogy meg előzzék a' bizonytalan roszszat.

Az átültetés során azonban sokszor földuzzad és nehézkesé válik a szöveg. Például abban a részben, ahol a leányaikat háremhölgyeknek eladó cserkeszekről van szó, akik jól felfogott anyagi érdekből alkalmazzák gyermekeiken a himlőoltást, nehogy a betegség elcsúfítsa a lányok arcát:

⁷F. CSANAK Dóra: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Száz 1974. 405–422.

⁸Marikowzki tolmácsolásában: „A' néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni.” A könyv a gróf költségén jelent meg a nagykárolyi nyomda betűivel, 1772-ben.

⁹L'Inoculation justifiée. Lausanne 1754.

¹⁰VOLTAIRE: Lettres philosophiques. Chronologie et préface par René POMEAU. Paris 1964. Garnier–Flammarion.

¹¹VOLTAIRE: Lettres philosophiques. Édition critique par Gustave LANSON. Paris 1924³. Hachette. 136.

¹²A francia idézeteket LANSON kritikai kiadásának helyesírása szerint közöljük.

Une Nation commerçante est toujours fort alerte sur ses intérêts, & ne néglige rien des connoissances qui peuvent être utiles à son négoce.

Mindegyik Nemzettségnek, a-melly kereskedésre adta magát, n[á]lgy gondja vagyón a' maga hasznára, és semmit hátra nem hádgy azon értékek, és mesterségek közül, mellyek bokros haszonra fordíthatják munkás fáradozásait.

Talán a korabeli magyarországi állapotokra is jellemző, hogy Benyák éppen ennek a résznek a tömörségét nem adja vissza, s hogy hosszabb körülményekkel fejezi ki például a *nation commerçante* (kereskedő nemzet), az *utiles* (hasznosak), illetve a *négoce* (kereskedelem) szavakat. Ez utóbbit különben félre is érti: nyilván a latin *negotium* jelentéstartalmának, a négoce-tól részben eltérő „szemantikai mező”-jének hatására fordítja *munkás fáradozásnak*.

A következő lapokon Voltaire elbeszéli, hogy a konstantinápolyi angol követ felesége hogyan oltatta be himlő ellen saját gyermekét, s a kedvező tapasztalat nyomán hogyan vált a himlőoltás terjesztőjévé Angliában, megnyerve az ügynek a walesi herceg feleségét is. Legalább tízezer gyermek életét mentették meg, mialatt Franciaországban csupán 1723-ban húszezer áldozatot szedett a szörnyű betegség. Mikor fogják végre a franciák is alkalmazni a himlőoltást? „Peut-être dans dix ans prendra-t-on cette méthode anglaise, si les Curez & les Médecins le permettent”¹³ – jegyzi meg Voltaire. Ez az ironikus kitétel részben az új eljárást szakmai érvek alapján ellenző orvosokra vonatkozik, részben pedig a gondviselésbe való beletörődést hirdető klérusra, amely szerint a himlőoltás beavatkozást jelent Isten rendelésébe.¹⁴ A kérdéses mondat Benyáknál így hangzik: „[...] tíz esztendő el folyása után talán mi közünkben is be tsúszik ez az Angliai szokás, ha úgy fogják gondolni a' meg gyógyúltak, és orvosok [...]”.¹⁵ A magyar szerző félreérti a „plébános”-t jelentő *curé* szót, s a latin *cura* szócsaládja nyomán „meggyógyult”-nak értelmezi. Tévedése megkíméli őt attól a belső konfliktustól, hogy hívő szerzetes létére antiklerikális megjegyzést kelljen leírnia, ilyenformán tehát elvész valami abból a polemikus tartalomból, amely az eredeti szöveget jellemzi. Ez egyébként megfelel a korai magyar felvilágosodás Voltaire-képének: a francia filozófust ekkor még nem harcos egyházellenességéről ismerték nálunk, csupán a megkövesedett előítéletek és a felekezeti türelmetlenség ellenfelét látták benne.¹⁵

Benyák Bernát fordításának nyelvi pontatlanságai, több helyütt körülményes fordulatai arra vallanak, hogy ez a kis írása művészi szempontból nem tartozik jelentősebb alkotásai közé. Eszmetörténeti vonatkozásban viszont feltétlenül figyelmet érdemel. Egy olyan időszaknak a dokumentuma, amelyben már egyre inkább nőtt a korszerű természettudományok és a közegészségügy iránti érdeklődés, igény támadt ezeknek a kérdéseknek anyanyelven való megfogalmazására, s – mint a kézirat utolsó két bekezdése tanúsítja – egyre gyakrabban hivatkoztak „a' józan elme” és „az okos értelem” szavára a „hómi itélet”-tel, vagyis az előítéletekkel szemben. Ennek a szemléletnek a térhódítását jelzik első magyar Voltaire-tolmácsolásaink, amelyeknek sorába most már a *Filozófiai levelek XI. fejezetének* 1769-ben keletkezett magyar fordítását is be kell iktatnunk.

Vörös Imre

¹³ „Talán tíz év múlva átveszik majd ezt az angol módszert, ha a plébánosok [vagyis: a papság] és az orvosok megengedik.”

¹⁴ LANSON ezzel kapcsolatban Molinier abbé példáját idézi, aki 1735-ben így írt: „Le naturel des Français se révolte au système de l'insertion; nous nous soumettons aux décrets de la Providence.” I. m. 149.

¹⁵ Vö.: TOLNAI Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító. Kolozsvár 1942., ill. a fenti 6. jegyzetben említett közlemény.